

X

— Чи іти, чи не іти на похорон Горовенчихи? — питала у свого чоловіка Свистуниха.

— Треба іти, іди... як же не іти, не можна, таке лихо, таке горе чоловікові! Він же наш знайомий...

— Горе важке Горовенкові, що і казати, та стільки разом... службу втеряв, недуг переніс, мати вмерла... он знов трусили...

— То-то... як же не піти востаннє побачити Горовенчиху...

— Треба б то треба, та коли б з сього чого не було... щоб не подумали, що і ми з Горовенком за одно... а ти підеш?

— Ні, мені не можна: мені треба в суд; у мене якраз на той самий час процес в суді... чуже діло... як же я його покину.

— Так і я одна не піду.

— Може, Копальницькі підуть, так би з ними?

— Не підуть: йому не можна, треба судити, розбирати позви, а вона сказала мені, що одна не піде: хіба от Шварцман.

— Йому не можна, на кого ж він контору покине?

Невеличка купка людей ішла за Горовенчишиною труною; більш все цікавих, з знайомих було душ п'ять-шість та приятелі Горовенка: Харченко і Копач.

З гробовища Горовенко не вернувся додому: Копач взяв його до себе. Все, що пережив Горовенко в останні часи, зробило на його великий вплив. Лишившись на самоті, він почув, що прежній Горовенко, котрий провадив боротьбу проти зла освітою і шляхом мирного розвою, сей Горовенко в йому вмер. Замість його виріс новий Горовенко, з ненавистю, з жадобою помсти, з жадобою крові. Горовенко глянув на двері; йому здалось, що на порозі стоїть його мати і благословляє його на помсту. От він ясно бачить її худе лице, її запалі очі; от він чує її тяжке зітхання, її стогнання; от він чує її голос: «Иди, Юрасю, іди на помсту; іди, не бійсь ворогів! Не ти один страждаєш! Глянь округ на села; що переносить народ». Горовенко схопився, встав і заходив по хаті. «Народ, — думав він, — народ! темний, безпросвітний народ! Він вимагає за помочи, поради від освіченого чоловіка, але чим же поможу йому; коли я знаю наш народ тільки здалека, тільки з книжок. Але ж ніякі книжки, ніякі теорії не покажуть тобі того, що покаже живе життя... Так, але пізно вже тепер для мене іти в села, в народ... що я там робитиму?»

Горовенко знов сів... далій став сам сповідатися, згадувати свою минувшину, допитуватись сам у себе, що він путнього зробив за своє життя? Чи завсігди жив він ідеєю правди, чи не змилив коли в сторону багатого або сильного? На саме дно свого життя спустився він; згадував усю подробицю, строго судив, але нічого не знайшов, за що б можна осудити!.. Ніколи, ні для кого не поступився він правдою, істиною, як її розумів... І що ж? Чого він добув?.. Ні для себе, ні для других нічого... А далій, далій що діяти? Діла, діла, діла, корисного краю, народів — де такого діла знайти? Пристать до анархістів і, взявши револьвер та динаміту, іти стріляти в губернаторів, в жандармів? Іти руйнувати!.. А користь з сього яка? Не переб'єш усього того кодла, з котрого набираються Петрови, Іванови!.. Уб'єш губернатора Сидорова — на місто його сто охочих Петрашів, Бодьків, Гопаненків... ні, з сього користі нема народів. Глибше, глибше лежить коріння, глибше треба копатися, треба заступа кращого, гострішого, ніж гайдамацькі ножі... Так говорив Горовенкові розум; а серце, нерви — знов бачили матір, знов вона благословляла на помсту кров'ю, огнем, мечем... усім, чим тільки можна звести якого-будь ката, злодія...

Час ішов. Горовенко переніс своє збіжжя до Копача. Харченко підсогласив Юрка їздити з ним по селам кожен раз, як він їхатиме по обов'язку лікаря. Горовенко згодився. Поїздки були для його корисними тим, що хоч не загоювали його ран, зате від сільської природи, котру Горовенко

вельми любив, м'якшали болі в ранах, притупляли їх: а разом з тим Горовенко придивлявся до життя народного по селам.

— Даремна твоя лікарська праця, — говорив він Харченкові.

— Чого так?

— Хіба сам не розумієш? Ну до чого усі твої оті гігієнічні і санітарні поради, коли людям нічого їсти, коли вони мусять жити укупі з ягнятами, з поросятами... дивно ще мені, що обкладки не передушили досі усіх дітей до одного...

— Так, але ж все-таки треба боротися з злом; хоч потроху, не махнути на все рукою...

— Боротися треба... — промовив якимось нехотя Горовенко.

— І я борюсь... борюсь не тільки через те, що, може, і злиденні обставини його не вдовольняють мене; а через те, що вірою, що бороттям дійдемо колись до кращого життя. Природа і чоловік — се ті дві величезні сили, котрі мусять дійти до того, щоб люде були щасливими.

— Якби-то чоловік жив за одно з природою; а то глянь! Скрізь він бореться з нею; хоче її зломити, перемогти; та ще як перемогти? Так, щоб менше людей користувалось усім добром, а більшість — щоб на їх орала, сіяла і сама з голоду здихала.

— Се ти, братику, береш вже економічні умови... се інша річ...

— Ні, не інша, а головна; від неї усе залежить.

— Не від неї... а від суми усіх обставин соціального життя...

— А вся ся сума від чого залежить? Хіба ти не бачиш сам, що всі недуги, розпутство, темнота, соціальна неправда, одно слово — уся сума зла, котрим клекоче наше життя, єсть ніщо інше, як добуток економічних підвалин, на котрих збудовано соціальне життя людей.

— Тим-то і треба боротися...

— Але не ланцетом, не ляпісом, не хіною, не саліциловим натром.

— Знаю і сам, — перебив його Харченко, — та руки короткі.

— До чого короткі?... До того, щоб оті знання, котрими орудують люде, розсіяти між народом?

— Ге, ге, се довга пісня...

— Мабуть, довга, бо вже давно її співають...

— Співають!.. Мало сього... Споконвіку природа і чоловік чоловіку дають тяжелі уроки... але ж що вдієш, коли у людей — мабуть, така вже коротка пам'ять, що вони швидко все забувають... От тепер обкладки душать дітей — радиш людам те і те, щоб в хаті, в дворі чисто держали; поки що і слухають, а мине біда — всю пораду забудуть.

— Се ж те, що і казав тобі: забудуть твою пораду — бо їсти захочуть...

—

Минуло літо. Після спасівки почалось знов звичайне вчення дітей. В Ломаків поз'їздилися знов ті, котрі виїздили на літо по селам. Горовенко швидко добув уроків; хоч правду сказати таких, котрі, беручи у його трохи не весь час, дуже скупно оплачували його працю.

— Одначе, — говорив йому Харченко, — було б краще, коли б у тебе було менше праці... здоров'я твоє — не єсть-то яке добре.

— Менше вроків — менше грошей; а мені тепер грошей хоч би повну скриню.

Харченко здивувався: він добре знав, що в його товариша ніколи не було жадоби до наживи, до грошей і спитав його.

— Нащо тобі гроші?

— Скрізь би заводив школи по селам, ну і на що інше треба...

— Що ж се таке інше? Можна спитати?

— Тобі можна; се інше ось що, дивись, — він показав лист з «Исполнительного Комитета».

Харченко скривився.
— Де се ти роздобув? — спитав він.
— Будеш усе знати, швидко зістарієшся.
— Та, одначе... як би тобі сказати: чудно мені... ти колись був ворог революцій і крові... пам'ятаєш свої речі про «золоті грамоти»?
— А ти пам'ятаєш, через що я виніс також? За що мене вигнали з служби? Хто вбив мою матір?
— Так... але...
— Що — але! се ж те самісіньке бороття, котре і ти недавно проводив мені...
— Те, та не те... Там бороття з тим, що можна збороти... а тут? Тут, по-моєму, краще миритися, ніж битися...
— Миритися з найгіршим злом? — скрикнув Горовенко. — Я б згодився з тобою і сам кажу, що не слід теряти сил на бороття з тим, чого не побореш, але отсе зло не з тих, що не можна побороти... се історичне, а не природне зло; усе зло, яке напластовала людям історія людськими руками, людською темнотою і злостію — можна і треба знести, зчистити оті пластини і зчистити тими ж людськими руками.
— Мало сили у вас на се!
— Тим-то ми бережно обходимось з нашими силами... колись побільшає.
Харченко дивовався; він знав Горовенка ворогом крові і не втерпів, щоб не спитати у його:
— Давно ти таким став?
— Хіба ти забув мою присягу над теплим ще тілом мертвої матері? Вони... вони вбили мою матір... Вона благословила мене на помсту.
«Він душею нездужає, — подумав лікар, — у його психічний недуг», — і замовк.
В хату вбіг Копач — якийсь блідий, збентежений.
— Ходіть зараз зі мною, — сказав він Харченкові.
— Куди?
— До недужого... один мій знайомий вельми занедужав... ходім швидше... ми зараз вернемось, — промовив він до Горовенка.
— Вельми погана новина, — сказав Копач Харченкові, — недужого в мене нікого нема, і я збрехав умисне для того, щоб викликати тебе та порадитись.
— Що ж таке? Кажі швидше!
— Зараз стрів поліцмайстра: питає, чи дома Горовенко. Нащо вам його? — питаю...
«Прийшов, — каже, — приказ заборонити йому приватні уроки...» Я аж похолов — як почув... Ну чим же тепер житиме Горовенко?
— Погана річ! Треба щось помізковати... треба якусь йому роботу дати, а то він і так... сьогодні я запримітив вже, що в його психічна сторона не в доброму здоров'ю...
— Чи правда? — здивувався Копач.
— Так мені здається! Поки що ніякого ще психічного недуга нема, але такі оказії можуть розвинути його...
— Так чим же допомогти?
— Роботою — ділом.
— Ото ж то і є! Отим-то і треба роздобути для його таку роботу, та роздобути швидше, поки він ще не довідався про сю нову пригоду... щоб він і одної години не сидів, не знаючи, де взяти хліба... От і міркуй, де б таку роботу взяти? Треба ж чимсь чоловікові жити...
— Гм! краще усього ходім до нотаріуса, у його не може не бути роботи... хоч би карбованців по п'ятдесят за місяць...
— Рад би, усею душею, рад би допомогти Горовенкові, — говорив Шварцман Копачу і

Харченку. — Жаль його, дуже жаль; але ж самі знаєте, що моя контора публічне місто... всякий, хто знайде, бачитиме Горовенка; не ховати ж мені його у другу хату...

— Нащо ж ховати, — перебив Копач, — йому ж не заборонено працювати?

— Знаю, але ж зверніть самі увагу: вигнали його з служби через політичну неблагонадійність, а я, чоловік офіційний, візьму його... не приходитьсь, скажуть — і я за одно з ним... От до Копальницького підіть: йому інше діло, у його ніхто не бачить, хто там пише у канцелярії... — Копач узяв шапку і вийшов, не попрощавшись з Шварцманом.

— Хіба таки у Горовенка нічим жити? — дивовався Копальницький, — прослухавши річ Копача і Харченка. — Я чув, що у його великі гроші є, сорок тисячів виграв, жив скупікою; ні на яке діло зроду ніхто від його копійки не бачив...

— Се все неправда, — гарячився Харченко, — та не про се річ: можете ви дати Горовенкові місто писаря у себе чи ні?

— Так зразу не можу, а спитаю у прокурора; коли він нічого, так я з дорогою душею... Але кажете ви, що треба скоро, так, може б, лучче вам піти до Свистуна: у його роботи по горло, а помічника тепер в його нема; се я навірно знаю... ось ідіть швидше до його.

— Та, мабуть, чи слід нам ходити, щоб і в його облизня не піймати, — відповів Копач.

— Чого — облизня!.. Свистуну треба вірного помічника, а якого ж йому лучче, як Горовенко!.. Ідіть, ідіть до його швидше... тепер якраз він дома, — випроводжав своїх гостей суддя і, замкнувши за ними двері, подумав: «От ще нападсть! Бач, які хитрі! Візьми Горовенка! Їм байдуже, а я ув'язну в таке лихо, що послі і не відкараскаюся! Цур йому...»

Свистун тільки що вернувся з суду і лежав вельми задовольнений виграним процесом, як прийшли до його Копач і Харченко.

— Ба, ба, ба! — заговорив він, — от спасибіг, що завернули, а то самому так скучно: жінка поїхала на село з дітьми, а я сиджу ченцем... Спасибіг вам, пообідаємо вкупі.

— Нам ніколи, — сказав Копач і став говорити, чого вони прийшли. Рядом з кожним словом Копача Свистунове лице витягувалось, очі ширшали, приймаючи погляд дивування, страху і замисливості, як би його вивернуть тут і вийти сухим з води.

— Ну час! ну час! — заговорив Свистун. — Се справді — хоч у пустиню тікай! Хто б його думав, щоб таке склалось!.. Як там так нівечити чоловіка ні за що, ні про що... Та тут і дерево не витерпить, заговорить; тим паче кожен чоловік повинен вступитися, допомгти! Ох! якби-то! та що і казати! Так чим же я можу, панове, служити? Помічника мені треба, але ж юриста, а Горовенко історик... Краще всього складчину зробім: давайте!.. я перший... — він кинувся до стола, взяв сто карбованців і, подаючи Копачу, промовив: — Ось моя лепта.

— Сховайте її назад, Горовенко не старець, коли б річ була за грішми, ми б знайшли їх і без вас... Горовенкові треба не милостині, а роботи...

— Робота? — спитав Свистун, ховаючи в шухлядку гроші. — Роботу найкраще знайти у банці... ось підіть лишень до банкіра Галчевського; він же чоловік добрий і наш. Ручусь вам як за себе, що зараз прийме Горовенка в банк. Він же його добре і сам знає.

— Чи іти, чи не іти? — питав Харченко у свого товариша.

— Сходім, совість спокійна буде, і Галчевський не скаже послі: «Що б вам було мені сказати...» — Ходім...

— Місто в мене хоч зараз готове, — говорив банкір, — тільки, знаєте, таке бридке, що ніяково і приймати його такій голові, як Горовенкова... П'ятнадцять карбованців місячної плати... самі судіть: сторож стільки бере...

— Від вас залежить підняти плату, — відказував йому Копач.

— То-то, що не від мене; я чоловік на одчоті у акціонерів, як вони положили, так і я мушу робити.

Харченко, подумавши, промовив:

— Чи не зробили б ми так: ви дасте п'ятнадцять, а ми вдвох по п'ятнадцять, ми віддамо вам свої гроші, а ви Горовенкові, начебто з банка, щоб він і не знав?

Галчевський замахав обома руками, наче півень крилами перед тим, як хоче кукурікнути:

— Ні, ні, сього ніяк не можна, не я один, в банку скільки людей служить... крий боже, довідаються; а наше діло купецьке...

— Ну, погиб наш Юрко, — проговорив Харченко, вийшовши від Галчевського. Копач мовчав, тільки, ідучи, зітхав і спльовував.

Під вечір Харченко і Копач пристали до Горовенка, щоб він покинув свої уроки, бо здоров'я його плохе і вимагає спочинку.

— А їстиму ж я що?

— Те, що і ми, — відповів Копач.

— Себто як? З милості чи що?

— Між товаришами сього не кажуть... А коли на те пішло, так знай, що твоє здоров'я — громадянське добро і ми маємо право купувати твоє здоров'я.

— Може, мою працю, се буде правда, а здоров'я я не продаю...

— Нехай і по-твому, так-от, як ти добре спочинеш, так добре візьмешся і за працю, а ми її купуємо у тебе зарання...

— Виходить: не вбивши медведя, продавати з його шкуру, — відказав, всміхаючись, Горовенко, а потім спитав: — Куди ж ви повернете мою працю? Яку роботу загадаєте мені?

— Напиши українську історію.

— Мишам на снідання чи що?

— Людям, а не мишам... ти забуваєш про Галичину: там же нема «майского» закону; там можна друковати. От тобі і робота... А ти сам розумієш, що Галичина той каганчик, з котрого Україна засвітить світло народно-національної освіти і розвою.

— Ну, добре! добре... я і так напишу... дожидай.

— Слухай, Юрю! Ми не шуткуємо, ми з проста ведемо таку річ.

— А, мов на догад буряків, — перебив його Горовенко, — так коли ж я недогадливий чоловік; кажи лучче просто: чим шкодять мені уроки?

— Не вони тобі, а ти ж їм шкодиш.

— От тобі і на! Сього вже не зрозумію.

— Гм! тепер, бач, такий час, що не всім можна і уроки давати.

— Нехай заборонять, так і не даватиму.

— Вже заборонили, — не вдержав язика Харченко.

— Се хто тобі сказав? — спитав здивований Горовенко.

Копач розказав усе, що чув від поліцмейстра.

— Та от і він сам, — додав він, глянувши в вікно на ворота, біля котрих зупинилися поліцмейстрові коні.

— Я все знаю, — сказав Горовенко поліцмейстрові в відповідь, як той почав здалека закидати.

— Все, та, може, і не все, — відповів поліцмейстер і прочитав бумагу від губернатора...

Генерал-губернатор велів заборонити Горовенкові вчити дітей; самого його переслати з Ломакова на родину, в Глупів, і там «водворить под надзором поліції».

Сього не сподівались ні Харченко, ні Копач.

На третій день Горовенко їхав з урядником в Глупів.